

Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī

XIX-wieczne Maroko w *Kitāb al-istiḳṣā*

Przekład z języka arabskiego, wstęp, opracowanie i przypisy
Marek M. Dziekan

XIX-wieczne Maroko
w Kitāb al-istiḡṣā

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

A ḥ m a d I b n Ḥ ā l i d a n - N ā ṣ i r ī

XIX-wieczne Maroko ***w Kitāb al-istiḳṣā***

Przekład z języka arabskiego, wstęp, opracowanie i przypisy
Marek M. Dziekan

Marek M. Dziekan – Uniwersytet Łódzki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki, 90-131 Łódź, ul. Narutowicza 59a

RECENZENT

Katarzyna Pachniak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Agnieszka Kałowska

OPRACOWANIE EDYTORSKIE

SKŁAD I ŁAMANIE

Ibidem s.c. *B. Walicka, A. Lopatka*

95-004 Kurowice, ul. Krótka 6

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Na okładce wykorzystano fotografię rękopisu *Al-Istiqṣā* ze zbiorów
Biblioteki Aṣ-Ṣabīḥiyya, Salā, Maroko
fot. Marek M. Dziekan

Fotografia Autora zamieszczona na okładce

fot. Jarosław Blaminsky

© Copyright by Marek M. Dziekan, Łódź 2018

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2018

Publikacja sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki

projekt nr 2014/15/B/HS3/02260

Projekt *Zachodni Maghreb w XIX wieku* w „*Kitab al-istikṣa*” *Ahmada Ibn Chalida an-Nasiriego*
był realizowany na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Uniwersytetu Łódzkiego w latach 2015–2018

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08594.18.0.M

Ark. druk. 30,25

ISBN 978-83-8142-225-3

e-ISBN 978-83-8142-226-0

Spis treści

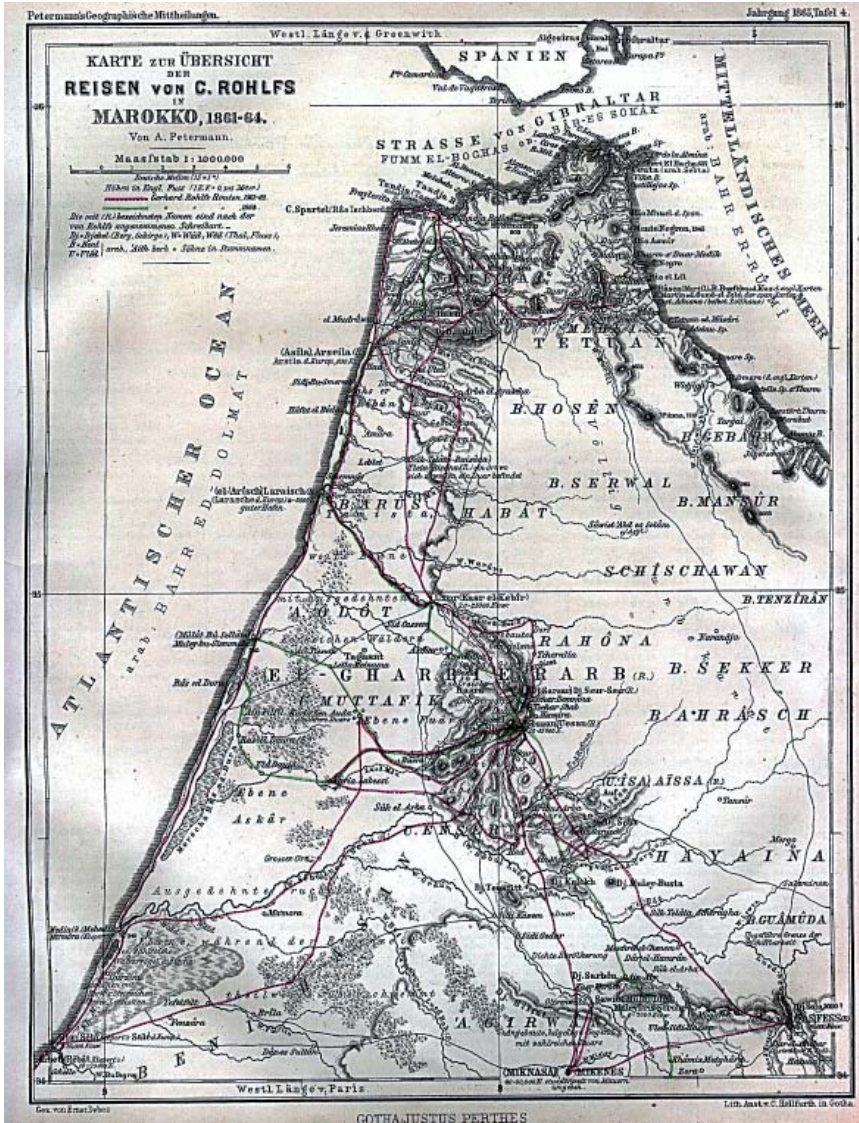
Aḥmad Ibn Ḥālīd an-Nāṣirī as-Salāwī i jego <i>Al-Istiqṣā</i>	VII
Biografia	XVI
An-Nāṣirī między <i>islāḥem</i> a <i>salafiyyq</i>	XXI
Dzieła	XXIV
Prace autorskie	XXIV
Komentarze	XXIX
Bractwo <i>nāṣiriyya</i>	XXXI
<i>Kitāb al-istiqṣā</i>	XXXV
Charakterystyka ogólna.....	XXXV
Wydania <i>Kitāb al-istiqṣā</i>	XLIX
Skróty <i>Kitāb al-istiqṣā</i>	L
Przekłady <i>Kitāb al-istiqṣā</i> na języki zachodnie	LI
Przekłady na język francuski	LI
Przekłady na język hiszpański	LII
Przekład na język angielski	LIV
Przekład na język polski	LIV
<i>Al-Istiqṣā</i> w Internecie.....	LV
Wczesna recepcja <i>Kitāb al-istiqṣā</i> w Europie.....	LVI
An-Nāṣirī a XIX-wieczne zachodnie piśmiennictwo na temat Maroka ...	LVII
O niniejszym przekładzie <i>Kitāb al-istiqṣā</i>	LX
O wyższości nauk historii	3
[Część I. Panowanie sułtana Mawlāy Sulaymāna]	9
[Część II. Panowanie sułtana Mawlāy ‘Abd ar-Raḥmāna Ibn Hišāma]	119
[Część III. Panowanie sułtana Muḥammada Ibn ‘Abd ar-Raḥmāna]	215
[Część IV. Panowanie sułtana Al-Ḥasana Ibn Muḥammada]	273
<i>Taqrīz</i> Aḥmada Ibn al-Ma’ mūna al-Balḡitīego al-Ḥusayniego	367
<i>Taqrīz</i> Ibrāhīma Raḍiego al-Azhariego	373

VI

Dynastia Alawitów do czasów An-Nāṣirīego	375
Spis ilustracji	377
Bibliografia	379
Indeks osób <i>Kitāb al-Istiqṣā</i>	409
Od Redakcji	419

Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī as-Salāwī
i jego *Al-Istiḡṣā*

Maroko w XIX wieku

II. 1. Mapa Maroka w XIX wieku według: Gerhard von Rohlfs, *Mein erster Aufenthalt in Marokko und Reise südlich vom Atlas durch die Oasen Draa und Tafilet*, Bremen 1868

„W dziejach ludzkości wiek XIX sytuuje się na zbiegu epok. Oddziela świat uchodzący za tradycyjny od świata nazywanego nowoczesnym. W Europie rozgranicza feudalne monarchie absolutne od konstytucyjnych i republik parlamentarnych, a w Azji i Afryce epokę izolacji od ery przymusowego otwarcia na Europę”¹ – tak rozpoczyna swoją historię świata w XIX w. Andrzej Chwalba. To bardzo trafny opis tej epoki, odpowiadający także temu, o czym będzie mowa w niniejszym opracowaniu.

W Maroku wiek XIX to kolejny etap panowania dynastii Alawitów², którzy przejęli władzę w XVII stuleciu. Pierwszym władcą z tej dynastii, jeszcze o dość ograniczonym obszarze władzy, był Mawlāy ‘Alī aš-Šarīf (1589–1659). Trzeci z kolei władca alawicki, Mawlāy ar-Rašīd Ibn ‘Alī aš-Šarīf (1631–1672), doprowadził w 1666 r. do przejęcia władzy nad całym Marokiem. Alawici wywodzą się bezpośrednio od Proroka Muḥammada przez jego wnuka Al-Ḥasana, syna czwartego Kalifa Prawowiernego ‘Alego Ibn Abī Tāliba. Inaczej jednak niż większość przedstawicieli potomków ‘Alego na Bliskim Wschodzie są sunnitami obrządku malikickiego, jak przeważająca część mieszkańców Maghrebu. Ze względu na swe pochodzenie szczył się tytułem *šarīfów*³, co nadaje im rodzaj „świętości” w społeczeństwach muzułmańskich i co było powodem ambicji kalifackich Alawitów. Przybyli do Maroka w XIII w. z Półwyspu Arabskiego i przez pierwsze trzy stulecia ich siedzibą była oaza Tāfilālt. Początkowo nie wykazywali większego zainteresowania polityką, stało się tak dopiero po upadku marokańskiego państwa Sa’dytów (pan. w latach 1549–1659). Alawici panują w Maroku po dziś dzień.

¹ A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2008, s. 9.

² Pełną historię dynastii zob. np.: J. Benoist-Méchin, *Histoire des Alaouites (1268–1971)*, Paris 1994; więcej szczegółowych opracowań i źródeł zostanie podanych na dalszych kartach książki.

³ Tytuł *šarīfa* (*šarīf*, l.mn. *šurafā*, w dialekcie marokańskim *šorfa*) należy się zasadniczo potomkom Proroka Muḥammada w linii jego wnuka Al-Ḥusayna – w Maroku pierwszym *šarīfem* był Idrīs I (zm. 791). W szerszym znaczeniu termin ten określa grupę ludzi, którą z wieloma zastrzeżeniami można określić jako „arystokrację”. Por.: C. van Arendonk, W.A. Graham, *Šharīf*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition v.1.1., Leiden 2001 [dalej: *EICD*]. O *šarīfach* marokańskich por. np.: ‘A.A. al-‘Urwī, *Al-Uṣūl al-iğtimā’iyya wa-at-taqāfiyya li-al-watāniyya al-mağribiyya 1830–1912*, Ad-Dār al-Bayḍā’-Bayrūt 2016 (przekład *Les Origines sociales et culturelles du nationalisme marocain [1830–1912]*, Paris 1977), s. 122–131.

W wieku XIX⁴, na którym koncentruję się w niniejszej książce, dynastia swoje najświetniejsze czasy miała już za sobą, ale jeszcze do początków XX stulecia jej władza w Maroku nie była poważnie zagrożona, choć pojawiły się już próby jej podważania, zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz kraju. Szczegóły tych wydarzeń zostaną zaprezentowane na dalszych stronach.

Według Henri Terrasse'a⁵, jednego z klasyków badań nad dziejami *Al-Mağrib al-Aqṣā*, wiek XIX stanowi wydzielony etap w rozwoju państwa sułtanów alawickich, określony przez niego jako czasy konserwatywnej polityki dynastii Alawitów, stanowiący preludeum do kryzysu marokańskiego na początku wieku XX. Jednocześnie początek tak pojętego XIX w. wyznacza, według niego, przejście władzy przez sułtana Mawlāy Sulaymāna w 1792 r. Podobnie odnoszą się do XIX w. historycy marokańscy, choćby Ibrāhīm Ḥarakāt, choć przesuwają ten początek aż do 1790 r.⁶ Trzymając się koncepcji Terrasse'a, wiek XIX obejmuje panowanie czterech sułtanów: Sulaymāna (1792–1822), 'Abd ar-Raḥmāna (1822–1859), Muḥammada IV (1859–1873) i Al-Ḥasana (Ḥasana I, 1873–1894).

Maroko było jednym z niewielu obszarów świata arabskiego, które nie zostały włączone do państwa osmańskiego, dzielnie i skutecznie opierając się jakimkolwiek jego wpływom, nie mówiąc już o poddaniu się, jak to miało miejsce w przypadku innych obszarów od Iraku po Algierię, z wyłączeniem Półwyspu Arabskiego. W wiek XIX Maroko weszło w atmosferę polityki izolacjonizmu, wprowadzonej przez sułtana Sulaymāna, która doprowadziła do znacznego osłabienia – najpierw gospodarczego, następnie zaś politycznego państwa. Sułtan wydał zakaz osiedlania się Europejczyków w Maroku oraz wyjeżdżania Marokańczyków do Europy. Jako prawowierny, czasem uważany za fanatycznego muzułmanin, zaczął także zaostrzać pewne zasady religijne funkcjonujące w kraju, a odnoszące się do dalekich od ortodoksji bractw sufickich. Spowodowało to konflikty z licznymi miejscowymi *ṭarīqami*,

⁴Na temat historii Maroka w XIX w. (poza pracami źródłowymi wymienianymi w komentarzach do przekładu) por. np.: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Wrocław 1983, gł. s. 330–371; D. Madeyska, *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516–1920*, Warszawa 1988, s. 206–210; C.R. Pannel, *Morocco since 1830. A History*, New York 2000, s. 1–110; tenże, *Morocco from Empire to Independence*, Oxford 2003, s. 112–130; M. Abitbol, *Histoire du Maroc*, Paris 2009, s. 280–412; *Geschichte der arabischen Welt*, red. U. Haarmann, München 1994, s. 534–541; C.-A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes 1415–1956*, Paris 2011, s. 17–79; J. Benoist-Méchin, *Histoire des Alaouites*, s. 81–86; A. Laroui, *L'Histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Paris 1982; 'A.A. al-'Urwī, *Al-Uṣūl*; I. Ḥarakāt, *Al-Mağrib 'abr at-tārīḥ*, t. III, Ad-Dār al-Bayḍā' 1994, s. 120–319; D. al-Arqaš, Ğ. Ibn aṭ-Ṭāhir, 'A.Ḥ. al-Arqaš, *Al-Mağrib al-'arabī al-ḥadīṭ min ḥilāl maṣādirihī*, Tūnus 2003; M. al-Manūnī, *Mazāhir yaqṣat Al-Mağrib al-ḥadīṭ*, Ar-Ribāṭ 1973; J.-L. Miège, *Le Maroc et l'Europe (1830–1894)*, Rabat 1989.

⁵H. Terrasse, *History of Morocco*, Casablanca 1952, s. 141–151; 'Alawīs, [w:] *EICD*.

⁶I. Ḥarakāt, *Al-Mağrib 'abr at-tārīḥ*, t. III, s. 120.

o nie pomagało w umocnieniu władzy centralnej, tzw. *maḥzanu*⁷. Także za jego panowania rozpoczęły się, charakteryzujące cały wiek XIX, problemy wewnętrzne z plemionami berberyjskimi, niezadowolonymi z polityki prowadzonej przez sułtana. Nie odnosiło się to zresztą tylko do plemion berberyjskich, ale także arabskich. W kraju panowała – jak to określił Peter von Sivers – „kontrolowana anarchia”⁸, co wydaje się doskonale odzwierciedlać marokańską rzeczywistość społeczno-polityczną całego XIX w. bez względu na pewne różnice, jakie zaszły pomiędzy początkiem a końcem tego stulecia.

Andrzej Dziubiński czasy Sulaymāna określa wprost jako „zamęt polityczny”⁹. Autor ten zwraca także uwagę na fakt, że właśnie w tym okresie można mówić o narodzinach „narodowej świadomości berberskiej”¹⁰, z czym można się zgodzić, mając jednak na uwadze w dużym stopniu metaforyczne (czy może umowne) zastosowanie terminu „naród”. Byłbym raczej skłonny w tym przypadku mówić o świadomości etnicznej. Tak czy inaczej proces ten rzeczywiście zaczął się początku XIX w.

Politykę izolacjonizmu kontynuował następca Sulaymāna, ‘Abd ar-Raḥmān, który, jak pisze Richard Pennell, odziedziczył państwo w kształcie, który przetrwał do dziś¹¹. Jednakże klęska głodu w latach 20. XIX w. zmusiła go do otwarcia się na Europę, przede wszystkim na Wielką Brytanię. W 1830 r. Francja zajęła Algierię, a Maroko udzieliło poparcia algierskiemu przywódcy ‘Abd al-Qādirowi w jego walce z francuskim kolonializmem, stąd tego typu współpraca ze strony Francji była niemożliwa. Intensyfikacja kolonialnej polityki Francji była zresztą przejawem coraz większego zainteresowania państw europejskich ekspansją do Północnej Afryki. W przypadku najważniejszych aktorów w regionie, Wielkiej Brytanii, Francji i Hiszpanii, w mniejszym stopniu Niemiec, dążenia te przybierały rozmaitą formę – od brytyjskich dążeń do zagwarantowania sobie przede wszystkim jak największych przywilejów handlowych po wprost terytorialne zainteresowanie Francji.

Bez względu na problemy wewnętrzne, wojsko Alawitów, złożone z raczej czarnych wojowników niż żołnierzy, uznawane było za niezwyciężone. W XIX w. była to już tylko legenda, której źródłem była słynna „bitwa trzech króli” pod Al-Qaṣr al-Kabīr w 1578 r., w której wojska europejskie poniosły druzgocącą klęskę (trzeba jednak zauwa-

⁷ Warto w tym miejscu przytoczyć trafną definicję *maḥzanu* omówioną przez Al-Urwiego w *Al-Uṣūl*, s. 163–165. Wyróżnia on znaczenie węższe, obejmujące ludzi zatrudnionych w aparacie administracyjnym, wojsku i wszystkich, którzy pobierają pensje ze skarbu sułtańskiego, oraz znaczenie szersze, uwzględniające także szeroko pojęte elity, plemiona tzw. *gīṣu* (czyli dostarczające wojsk, por. niżej), *ṣarīfów* i marabutów.

⁸ *Geschichte*, s. 535.

⁹ A. Dziubiński, *Historia Maroka*, s. 297.

¹⁰ Tamże, s. 303.

¹¹ C.R. Pennell, *From Empire*, s. 114.

żyć, że było to jeszcze za panowania Sa'dytów). Bitwa z Francuzami nad rzeką Īslī w 1844 r. ostatecznie zadała kłam tej opinii, unaoczniając i Marokańczykom, i światu słabość państwa *šarīfów* we wszystkich właściwie aspektach. Wydaje się zresztą, że i jedna, i druga strona była zaskoczona rzeczywistością. Stopniowo w kraju zaczęli odgrywać coraz większą rolę właśnie Francuzi, wypierając zadomowionych tam od dawna Brytyjczyków.

W momencie przejęcia władzy przez kolejnego sułtana, Sīdī Muḥammada Ibn 'Abd ar-Raḥmāna, w 1859 r. Maroko zostało wplątane przez Hiszpanów, którzy chcieli wykorzystać coraz bardziej widoczną słabość alawickich sułtanów, w wojnę, którą Marokańczycy przegrali (tzw. wojna tetuańska 1859–1860). Efektem tych działań było podpisanie układu handlowego z Madrytem, dającego Hiszpanom przywileje analogiczne do tych, jakie miały inne państwa europejskie. Czynnikiem pogarszającym sytuację ekonomiczną Maroka, oprócz wspomnianych wyżej, stały się także kontrybucje, jakie Alawici musieli zapłacić Hiszpanii po przegranej wojnie. Wszystko to ułatwiało państwowi europejskim coraz głębszą interwencję w sprawy wewnętrzne państwa, czego przejawem była rywalizacja francusko-angielska w Maroku i podpisany jeszcze w 1856 r. traktat marokańsko-angielski, który w rzeczywistości ograniczał suwerenność państwa *šarīfów*¹². Sułtan Muḥammad IV doskonale zdawał sobie sprawę ze słabości kraju i zdecydował się od początku swojego panowania na wprowadzenie rozmaitych reform politycznych i gospodarczych¹³, ale nie był w stanie pokonać oporu kręgów konserwatywnych (głównie uczonych muzułmańskich, *'ālimów*), wrogich przejmowaniu wielu innowacji wzorowanych na osiągnięciach europejskich. W Maroku pojawiły się jednak nowe mosty, zbudowana została także latarnia morska na przylądku Spartel. Sułtan korzystał z pomocy zachodnich doradców, Europejczycy zbudowali także w kraju kilka fabryk (w tym cukrownię i fabrykę broni). W tym czasie można więc mówić o początkach marokańskiego przemysłu. W 1865 r. powstała pierwsza drukarnia litograficzna w Fezie, sprowadzona z Turcji. To właśnie tam drukowane były najważniejsze dzieła marokańskich historyków¹⁴.

Zdecydowanie większe sukcesy w tym zakresie miał sułtan Mawlāy Ḥasan, który, jak pisał libański historyk Muḥammad Ġamil Bayham, wzorował się na egipskim wicekrólu Muḥammadzie 'Alīm¹⁵. Podobnie jak on, Al-Ḥasan wysyłał najzdolniejszych uczniów miejscowych szkół na dalszą naukę do Europy, ale efekty tych działań były mierne. Ze wzglę-

¹² Por.: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, s. 337–339.

¹³ I. Ḥarakāt, *Al-Mağrib 'abr at-tārīḥ*, t. III, s. 255.

¹⁴ Tamże, s. 345; M. al-Manūnī, *Mazāhir*, t. II, s. 205 i nast.

¹⁵ M.Ġ. Bayham, *Al-Ḥalqa al-mafqūda fī tārīḥ al-'Arab*, Miṣr 1950, s. 230. O Muḥammadzie 'Alīm por. np.: B. Stepińska-Holzer, *Muhammad Ali. Narodziny nowoczesnego państwa egipskiego*, Wrocław 1978.

du na zdanie miejscowych kręgów decydenckich i opinię społeczną, po powrocie z Francji czy Wielkiej Brytanii ludzie ci nie mieli większych możliwości wykorzystania zdobytej wiedzy. Sułtan dążył przede wszystkim do reform w zakresie unowocześnienia administracji państwowej¹⁶ i armii¹⁷. Osiągnięcia te były jednak połowiczne, a w każdym razie krótkofalowe. Tradycyjne sposoby funkcjonowania społeczeństwa okazały się silniejsze niż chęć reform, które w rzeczywistości niejednokrotnie naruszały interesy uprzywilejowanych dotąd warstw ludności. Za jego panowania Marokańczycy podpisali tzw. konwencję madrycką z 1880 r. – stała się ona jednym z czynników, które doprowadziły do większego podporządkowania Maroka krajom zachodnim. Nastąpiła także liberalizacja handlu z Europą. Z problemem tym borykali się zresztą także jego poprzednicy. Z jednej bowiem strony wiązać się to mogło z pewnymi zyskami, z drugiej zaś – interpretowane było przez część *‘alimów* jako zmacnianie wroga. Niestety, dość mądra i wyważona polityka wewnętrzna i zagraniczna Mawlāy Ḥasana nie była kontynuowana przez jego następcę Mawlāy ‘Abd al-‘Aziza (1894–1908), co doprowadziło bezpośrednio do przekształcenia Maroka na początku XX w. we francuski protektorat (czasy ‘Abd al-‘Aziza wykraczają już poza zakres zainteresowania niniejszej książki).

Warto wskazać także na pewne procesy społeczno-ekonomiczne, które z różnym natężeniem dawały o sobie znać w ciągu tego wieku. Zmiany klimatyczne na południu kraju były jednym z czynników, które doprowadziły do przesuwania się na północ plemion berberyjskich, co z kolei prowadziło do konfliktów zbrojnych z osiadłą tam ludnością arabską i innymi plemionami berberyjskimi. To, wraz z kolejnymi klęskami głodu i epidemiami, rozwojem technologicznym Europy, a później także otwarciem Kanału Sueskiego, spowodowało istotne zmiany społeczne, które doprowadziły do spadku znaczenia gospodarczego miast interioru i rozwoju miast portowych, dokąd w poszukiwaniu pracy przybywali Marokańczycy z południa i centrum kraju. W ten sposób następowała dość szybka urbanizacja kraju. Na przykład Casablanca (Ad-Dār al-Bayḍā’) w 1866 r. liczyła 6000 mieszkańców, a w 1900 r. już 15 000, w tym samym czasie ludność Tangeru (Tanḡa) wzrosła z 16 000 do 45 000, a Al-Ġadīdy z 4000 do 15 000¹⁸.

Rozwój technologii spowodował spadek zainteresowania Europy niektórymi wyrobami rzemiosła marokańskiego, a otwarcie Kanału Sueskiego sprawiło, że Cieśnina Gibraltarska stała się nie tylko wrotami do Morza Śródziemnego, ale też do Indii, zaś wprowadzenie statków parowych dodatkowo ułatwiło żeglugę, uniezależniając ją od wiatrów. Wspomniane zmiany społeczne wiązały się również z upadkiem han-

¹⁶ I. Ḥarakāt, *Al-Maḡrib ‘abr at-tārīḥ*, t. III, s. 285.

¹⁷ Tamże, s. 286; ‘A.A. al-Urwī, *Al-Uṣūl*, s. 389–390.

¹⁸ M. Abitbol, *Histoire du Maroc*, s. 326.

dlu transsaharyjskiego, w którym Maroko odgrywało ważną rolę. Droga morską okazywała się wygodniejsza, tańsza i bezpieczniejsza niż dotychczasowe szlaki lądowe. Istotne jest w tym kontekście to, że – częściowo z własnej winy – Maroko nie korzystało z efektów tego rozwoju. Winy tej upatrywać należy w nie zawsze uzasadnionej wrogości wobec chrześcijańskich Europejczyków. Idea *dżihadu* przyświecała w mniejszym lub większym stopniu wszystkim XIX-wiecznym marokańskim władcom¹⁹.

Dziewiętnastowieczne Maroko w ograniczonym stopniu włączało się w nurt odrodzenia arabskiego (*An-Nahda*), ale przesadne są dość rozpowszechnione twierdzenia, że pozostawało pustką kulturową. Józef Bielawski zauważa: „Kiedy w XIX wieku arabski Wschód przeżywał już okres odrodzenia politycznego, narodowego i kulturalnego, Maroko drzemało nadal w atmosferze duchowej średniowiecza. Powiewy nowych prądów reformatorskich i idei odnowicielskich, czy to z arabskiego Wschodu, czy też z Europy, docierały do Maroka z trudnościami i nie potrafiły poważnie wpłynąć na zmianę tradycyjnej atmosfery duchowej tego kraju”²⁰. Przeciwstawić tym słowom można to, co twierdzi współczesny marokański badacz Idrīs Ğundārī: „W XIX w. nastąpiło wszechobjęjące odrodzenie zarówno w Mašriku, jak i Maghrebie. Było ono wynikiem zmiany cywilizacyjnej, którą Zachód narzucił światu arabskiemu, poczynając od wkroczenia Napoleona do Egiptu i jego prób zmiany układów panujących w regionie i narzucenia innych, które służyły nowym siłom rozgrywającym na świecie”²¹.

Trzeba jednak zauważyć, o czym zresztą Ğundārī pisze później w swojej książce, że dla Maroka momentem przełomowym były dwie wspomniane już, przegrane przez armię marokańską bitwy – nad *wādī Īsli* z Francuzami i pod Tetuanem z Hiszpanami. A zatem w rzeczywistości marokańskie odrodzenie opóźnione było w stosunku do Mašriku o około pół wieku. Dodatkowym dowodem tego opóźnienia jest fakt, że prawdziwie „odrodzeniowym” pisarzem, a jednocześnie działaczem politycznym był dopiero związany z *mahzanem* Muḥammad Ibn al-Ḥasan al-Ḥiğawī (1874–1956)²², który swoje najważniejsze postulaty, brzmiące bliźniaczo do tych wysuwanych już wcześniej przez Egipcjan-reformatorów²³ czy

¹⁹ Zdecydowana większość zagadnień sytuacji społeczno-politycznej Maroka w XIX w., tylko zasygnalizowanych w niniejszym szkicu, została omówiona przez Aḥmada an-Nāsiriego.

²⁰ J. Bielawski, J. Kozłowska, E. Machut-Mendecka, K. Skarżyńska-Bocheńska, *Nowa i współczesna literatura arabska 19 i 20 w. Literatura arabskiego Maghrebu*, Warszawa 1989, s. 87.

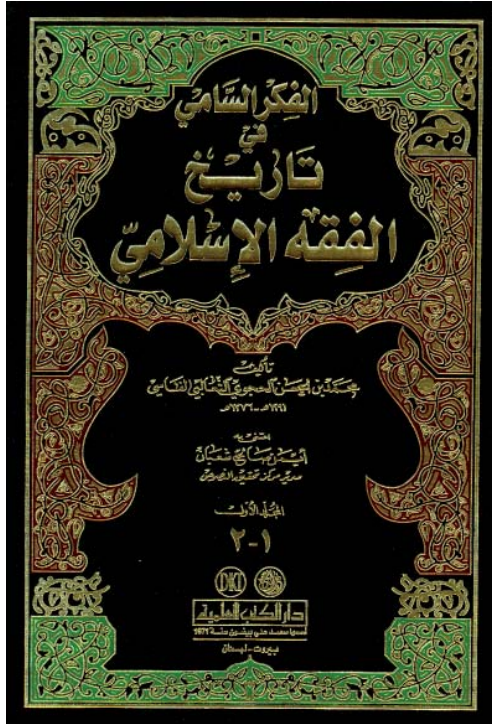
²¹ I. Ğundārī, *Al-Mas’ala as-siyāsiyya fi Al-Mağrib. Min su’al al-iślāḥ ilā su’al ad-dimuqrāṭiyya*, Ar-Ribāt 2012, s. 14.

²² Ibn Sūda, *Ithāf al-muṭālī’ bi-wafayāt a’lām al-qarn at-tālīt ‘ašar wa-ar-rābi’*, t. II, Bayrūt 1997, s. 560; *Ma’lamat Al-Mağrib*, t. X, Salā 1998, s. 3337–3338; I. Ğundārī, *Al-Mas’ala*, s. 36 i nast.

²³ Por.: H.A. Jamsheer, *Reforma władzy i społeczeństwa w arabsko-muzułmańskiej myśli politycznej wieków XIX i XX*, Łódź 2008.

Tunezyjczyka Ḥayr ad-Dīna²⁴, zawarł przede wszystkim w wydanych na początku XX w. pracach *Intihār Al-Mağrib al-Aqsā 'alā yad tuwwārihi* [‘Samobójstwo Najdalszego Maghrebu dokonane przez jego rewolucjonistów’] i *Al-Fikr as-sāmī fī tāriḥ al-fiqh al-islāmī* [‘Wysoka myśl czyli o historii prawa muzułmańskiego’] (1921–1926).

Jednakże XIX-wieczne odrodzenie arabskie i jego kontynuacja w pierwszej połowie XX stulecia w Maroku, do tej pory słabo zbadane, wymaga przewartościowania. Konieczne jest szersze i głębsze potraktowanie tego zagadnienia w ramach badań nad kulturą Maghrebu od upadku Almohadów w XIII w. (np. koncepcja „człowieka postalmohadzkiego” stworzona przez Maleka Bennabiego²⁵). Nie miejsce tu na szersze ujęcie tego ważnego problemu badawczego, ale pewne fakty, które zostaną ukazane w niniejszej książce z pewnością przynajmniej złągodzą tę dość surową ocenę Maroka tamtych czasów, co do dziś stanowi zresztą trudny do pokonania arabistyczny i historiograficzny paradygmat.

Il. 2. Okładka książki *Al-Fikr as-sāmī fī tāriḥ al-fiqh al-islāmī*

²⁴ Por. na temat tego myśliciela i polityka: M. Lewicka, *Świat islamu, Europa i reformy. Prolegomena Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego*, Toruń 2017.

²⁵ Por.: M.M. Dziekan, *Złote stolice Arabów*, Warszawa 2011, s. 201–211.

Biografia

Ṣihāb ad-Dīn Abū al-‘Abbās Aḥmad Ibn Ḥālid Ibn Ḥammād Ibn Muḥammad Ibn Aḥmad Ibn Maḥammad²⁶ Ibn Muḥammad Ibn Nāṣir an-Nāṣirī as-Salāwī²⁷ urodził się w Sali 22 *dū al-ḥiğğā*²⁸ 1250 r. [20 kwiet-

²⁶ Imię popularne w Maghrebie, zapisywane po arabsku albo bez wokalizacji: محمد albo z wokalizacją: مُحَمَّد albo: مُحَمَّد albo też: مُحَمَّد فَتْحًا.

²⁷ Biogram (*tarğama*) An-Nāṣiriego napisał jego uczeń, Muḥammad Ibn ‘Ali ad-Dukālī (1868–1954). Niestety, tekst zaginął, zachowała się jedynie eulogia cytowana przez synów An-Nāṣiriego we wstępie do *Kitāb al-istiḳṣā* (w wydaniu z 1954 r., s. 44–47). Wybrane istniejące źródła i opracowania biograficzne: J. i M. en-Nāṣiri, *Biographie de l’auteur du Kitāb el-istiḳṣā, le cheikh Ahmed Ben Khāled en-Nāṣiri el-Selāoui*, „Archives Marocaines” 1923, t. XXX, s. 1–26; É. Lévi-Provençal, *Les historiens des chorfa. Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIe au XXe siècle*, Paris 1922, s. 350–368; tenże, *Al-Nāṣir al-Salāwī* [sic!], [w:] *EICD*; tenże, Aḥmad B. Khālid Ḥammād al-Nāṣirī (1935–1897), [w:] *Encyclopaedic Historiography of the Muslim World*, red. N.K. Singh, A. Samiuddin, t. I, Delhi 2003, s. 32–34; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur* [dalej: GAL], t. II, Berlin 1902, s. 510; GAL. *Zweiter Supplementband*, Leiden 1938, s. 888–889; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Leipzig 1909, s. 256; E. Calderwood, *The Beginning (or End) of Moroccan History: Historiography, Translation, and Modernity in Ahmad B. Khalid an-Nasiri and Clemente Cerdeira*, „International Journal of Middle East Studies” 2012, nr 44, s. 399–420; B. Dennerlein, *Entre „restauration” et „reorganization”. L’appropriation savante de la réforme chez Ahmad b. Khālid an-Nāṣirī (m. 1897)*, [w:] *Réformes de l’Etat et réformismes au Maghreb (XIXè–XXè siècles)*, red. O. Moreau, Paris 2009, s. 197–210; K. Brown, *Profile of a Nineteenth-Century Moroccan Scholar*, [w:] *Scholars, Saints and Sufis. Muslim Religious Institutions since 1500*, red. N.R. Keddie, Berkeley–Los Angeles–London 1978, s. 127–148; Ğ. i M. an-Nāṣirī, *Tarğamat al-mu’allif*, [w:] A. an-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā*, t. I, Ad-Dār al-Bayḍā’ 1954, s. 7–54; Ğ. an-Nāṣirī i M. an-Nāṣirī, *Tarğamat al-mu’allif*, [w:] A. an-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā*, t. I, Ad-Dār al-Bayḍā’ 1997, s. 7–54; Ğ. an-Nāṣirī, M. an-Nāṣirī, *Tarğamat al-mu’allif*, [w:] A. an-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā*, t. I, Ar-Ribāt 2001, s. I–XXXVI; A. Ibn Ğ. an-Nāṣirī, *Al-‘Allāma al-mu’arriḥ Abū al-‘Abbās Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī*, <http://www.alislah.ma/2009-10-07-11-58-22/item/17024.html> [dostęp 13.08.2012]; H.D. az-Zirikli, *As-Salāwī*, [w:] *Al-A’lām*, t. I, Bayrūt 1980, s. 120–121; Ibn Sūda, *Ithāf*, t. I, s. 336; ‘A.L. Ḥasanī, *Al-Islām wa-al-‘alāqāt ad-duwaliyya. Namūdağ Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī*, Ad-Dār al-Bayḍā’ 1992; Al-‘A. as-Simlālī, *Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī*, [w:] *Al-‘lām bi-man ḥalla Marrākuṣ wa-Ağmāt min a’lām*, t. II, Ar-Ribāt 1993, s. 426–429; M. al-Ḥiğawī, *Al-Fikr as-sāmī fī tāriḥ al-fiqh al-islāmī*, t. IV, Ar-Ribāt 1340 [1921/1922], Fās 1345 [1926/1927], s. 142–143; ‘A.A. al-Ġirārī, *Min a’lām al-fikr al-mu’āṣir bi-Al-‘Idwatayn: Ar-Ribāt wa-Salā*, t. II, Ar-Ribāt 1971, s. 11–14; ‘A.K. Ğāfari, *Aš-Ṣayḥ Abū al-‘Abbās Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī al-adīb*, niepublikowana praca doktorska, Ğami‘at Muḥammad al-Ḥāmis, Kulliyyat al-‘Adāb wa-al-‘Ulūm al-Insāniyya, Ar-Ribāt 1994–1995. Najważniejszym źródłem biograficznym pozostają teksty synów An-Nāṣiriego, Ğāfara i Maḥammada, oraz opracowanie Lévi-Provençala. Wszystkie późniejsze opracowania opierają się na informacjach przekazywanych przez tych autorów. W części biograficznej niniejszego tekstu również korzystam głównie z tego tekstu, opatrując odrębnymi przypisami jedynie fakty, które nie zostały w nim ujęte.

²⁸ Tak w zdecydowanej większości opracowań, w tym w napisanej osobiście przez historyka autobiografii (por. niżej); taką notę zawiera także pod odpowiednią datą *Al-Istiḳṣā*. Jedynie Ibn Sūda i As-Simlālī z nieznanych powodów podają datę 12 *dū al-qa’da* [12 marca].

nia 1835]. W tym czasie Salā²⁹ była, jak przez wieki, ważnym ośrodkiem myśli muzułmańskiej, pozostając miastem o tradycyjnym nastawieniu, podobnie jak to jest obecnie. Pochodzenie Aḥmada Ibn Ḥālīda sięga w prostej linii do założyciela mistycznego bractwa *nāṣiriyya* (por. niżej), Aḥmada Ibn Nāṣira – stąd *nisba* An-Nāṣirī. Jego rodzina pochodziła z krainy Dar'a na południu Maroka, dokąd przybyła z Półwyspu Arabskiego. Ostatecznie osiedliła się w okolicach Tamkrūtu w *zāwiyi* zwanej Al-Baraka. Za czasów ojca historyka wybuchły spory dotyczące przywództwa w rodzinie, co spowodowało jego migrację na północ kraju³⁰. Do Sali przybył około 1805 r., skąd następnie przeniósł się do Tangeru, gdzie ożenił się z zamożną kuzynką. Mieszkali tam aż do jej śmierci. Ojciec Aḥmada Ibn Ḥālīda odziedziczył po żonie znaczne obszary rolne, dlatego zajął się rolnictwem i handlem. Zakupił w tym czasie znaczne tereny w okolicach Al-'Arā'īšu, co stało się powodem kolejnej przeprowadzki, właśnie do tego miasta. Tam ożenił się z Fātimā Bint Muḥammad, przyszłą matką Aḥmada Ibn Ḥālīda. W 1834 r., kiedy żona była w ciąży, przeprowadził się ze względów rodzinnych ponownie do Sali, gdzie jako jedyny z braci urodził się Aḥmad.

Nauki An-Nāṣirī pobierał w rodzinnym mieście. Obejmowały one, oczywiście, klasyczne muzułmańskie wykształcenie religijne (teologia, prawo), ale także całą literaturę arabską i inne dziedziny wiedzy. Wszystkich swoich nauczycieli wymienił w napisanej osobiście autobiografii, datowanej na 1 *dū al-ḥiḡḡa* 1299 r. [14 października 1882]³¹, którą ułożył na prośbę swojego przyjaciela, *adiba* i poety, Muḥammada al-Fātimīego aṣ-Ṣaqallego (zm. 1894)³². Do jego mistrzów należeli najwybitniejsi uczeni ówczesnego Maroka, nie tylko Sali, m.in. Muḥammad al-'Uluww as-Salāwī, Muḥammad Ibn 'Abd al-'Azīz Maḥbūba i Abū Bakr Ibn Muḥammad 'Awād. W biografii tym wskazuje An-Nāṣirī na wszystkie dzieła, jakie studiował pod kierownictwem swoich mistrzów. Jego zainteresowania wykraczały jednak daleko poza klasyczne wykształcenie muzułmańskie. Interesował się np. dawną geografją, o czym świadczą rysowane przez niego osobiście mapy. Był także otwarty na osiągnięcia współczesnej mu nauki zachodniej, z którymi zapoznawał się poprzez tłumaczenia europejskich dzieł na język arabski. Nigdy jednak

²⁹ Por.: H. Ferhat, *Salā*, [w:] *EICD*.

³⁰ Synowie An-Nāṣirīego wspominają tylko o „sprawach osobistych”, na spory w rodzinie wskazuje w swojej dysertacji 'A.K. Ġa'farī, *Aṣ-Ṣayḥ*, s. 36.

³¹ Autobiografia ta po dziś dzień nie została opublikowana, jej rękopisy znajdują się w bibliotece Aṣ-Ṣabiḥiyya w Sali (sygnatura 783/250) oraz w zbiorach rodziny An-Nāṣirīch (bez sygnatury). Opracował je i zamieścił w swojej pracy doktorskiej 'A.K. Ġa'farī, *Aṣ-Ṣayḥ*, s. 351–356.

³² H. az-Ziriklī, *Al-A'lām*, t. V, s. 132–133; Muḥammad al-Fātimī aṣ-Ṣaqallī, [w:] *Mu'ḡam Al-Bābiṭin li-ṣu'ara' al-'arabiyya fi al-qarnayn at-tāsi' aṣar wa-al-'iṣrīn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=5914 [dostęp 30.12.2015].

nie posiadał znajomości żadnego z języków zachodnich, choć uważał, że dla młodego pokolenia Marokańczyków mają one bardzo duże znaczenie i zachęcał do ich nauki swoich potomków. Bardzo dużo czytał, a w pozostawionych przez niego zbiorach znajdujemy np. czasopisma z Egiptu, Syrii i Turcji. Jak twierdzą jego synowie, poprzez tłumaczy zapoznawał się również z czasopismami francuskimi i hiszpańskimi, których egzemplarze także się zachowały.

W roku 1861 zmarł jego ojciec, a w 1882 r. matka, która została pochowana na cmentarzu Bāb al-Mu'allaqa w Sali. Obok niej spoczął później Aḥmad Ibn Ḥālid.

Od lat 60. zaczął sprawować rozmaite oficjalne funkcje w państwie, a w 1875 r. wstąpił na służbę *maḥzanu*. Był najpierw oficjalnym świadkiem (*ṣāhid*) w Sali w latach 1863–1868. W 1868 r. objął funkcję notariusza (*'adūl*) i zarządcy *habūsów* (*ṣā'ir 'alā al-aḥbās*) w rodzinnym mieście. Efektem jego działalności było m.in. odnowienie *madras*y marynidzkiej obok Wielkiego Meczetu. W 1875 r. rozkazem sułtańskim został skierowany do pracy w porcie w Casablance, a następnie (od roku 1877) pracował jako urzędnik skarbowy w Marrakeszu. Pozostawał tam przez trzy lata, zbierając przy okazji materiały do *Al-Istiqṣā* i wygłaszając wykłady w meczecie Ibn Yūsufa, po czym powrócił na krótko do Sali. Już w 1879 r. sułtan zaproponował mu wysokie stanowisko w *maḥzanie*. An-Nāṣiri odrzucił jednak propozycję, ponieważ w zbyt wielkim stopniu ograniczałoby to jego działalność naukową i dydaktyczną. W zamian został skierowany do Al-Ġadīdy do pracy jako urzędnik portowy, a jednocześnie został zatrudniony jako tajny radca (*mustaṣār sirri*). Wynikiem tych działań był m.in. raport dotyczący reformy finansów Maroka zgodnie z zasadami prawa muzułmańskiego. W Al-Ġadīdzie przyczynił się do budowy latarni morskiej. Pracę tam zakończył w 1881 r. i powrócił do rodzinnego miasta, po czym w 1883 r. ponownie znalazł się na trzy lata w porcie w Casablance. Tam zawierał znajomości z dyplomatami państw europejskich i to właśnie w tym okresie sułtan poprosił go o *fatwę* na temat stosunków z państwami zachodnimi, która została włączona do *Al-Istiqṣā*. W roku 1886 został wydelegowany do Tangeru, gdzie jego zadaniem było m.in. uprządkowanie spraw handlowych między kupcami Dullāli i Włochami. Następnie znów na krótko powrócił do Sali, aby w 1887 r. wyjechać do Fezu, gdzie objął stanowisko w urzędzie podatkowym. Jednocześnie prowadził wykłady w *madrasie* Al-Qarawiyyīn. Tam także skorzystał z bogatych zasobów bibliotecznych i zebrał materiały, które posłużyły mu do napisania genealogii jego rodziny. W 1890 r. powrócił do domu, ale już w 1893 r. znów znalazł się w porcie w Casablance, gdzie pozostał do śmierci sułtana Al-Ḥasana w 1894 r.

Jeszcze w 1895 r. następca Al-Ḥasana polecił mu przegląd dóbr *maḥzanu* w Casablance, jednak było to już ostatnie zadanie w służbie rzą-

Il. 3. Prawdopodobny grób An-Nāṣiriego na cmentarzu Bāb al-Mu‘allaqa w Sali, fot. Marek M. Dziekan

du, jakiego się podjął. Ostatecznie powrócił do Sali i poświęcił się pisaniu i wykładom. Zmarł o świcie w czwartek 16 *ḡumādā al-ūlā* 1315 r. [13 października 1897]. Jego pogrzeb przyciągnął wielkie tłumy mieszkańców Rabatu i Sali. Wedle przekazów zaraz po pogrzebie rozpętały się ulewy i burze, które ogarnęły cały kraj, a jeszcze przez wiele dekad dzień ten stanowił dla ludzi rodzaj punktu orientacyjnego w historii najnowszej. Synowie An-Nāṣiriego cytują w biografii swego ojca kilka elegii, jakie zwyczajowo powstały po jego śmierci.

An-Nāṣirī przez całe życie nigdy nie przekroczył granic Maroka, nie udał się nawet na pielgrzymkę do Mekki, a przynajmniej nie napotkałem nigdzie takiej informacji³³.

Biografowie zwracają uwagę, że w swojej działalności dydaktycznej, prowadzonej, jak była o tym mowa wyżej, w wielu marokańskich ośrodkach myśli religijnej, wprowadzał on nowe metody dydaktyczne. Był także otwarty na nowe metody nauczania. Wykraczały one poza systemy pamięciowe, które wedle niego nie dawały większego pożytku

³³ W tym kontekście dziwne jest stwierdzenie A. Dziubińskiego, że An-Nāṣirī pisał swoje dzieło na emigracji w Egipcie (*Historia Maroka*, s. 326).

uczniom. Wolał przeprowadzać ze swoimi studentami analizy problemów, zarówno religijnych, jak i społecznych. To powodowało wielką popularność jego wykładów, które koncentrowały się jednak tradycyjnie na klasycznych dziełach egzegetycznych, przede wszystkim szkoły malikiickiej. An-Nāṣirī przypominał także o dawnych osiągnięciach nauki muzułmańskiej w rozmaitych dziedzinach, jak choćby medycyna i matematyka, i nawoływał do rozwijania tych gałęzi wiedzy. Te nowe metody, podobnie jak jego poglądy na islam, a szczególnie marabutyzm, wywoływały spory opór w środowisku marokańskich *‘alimów*. Mimo to stworzył on coś w rodzaju własnej szkoły, a lista jego uczniów obejmuje kilkudziesięciu *‘alimów*. Taką listę, spisaną przez samego An-Nāṣiriego, przytaczają w całości Ğaʿfar i Maḥammad an-Nāṣirī³⁴. Są wśród nich, oprócz ich dwóch, także np. Muḥammad al-Kattānī³⁵ i ‘Abd ar-Raḥmān ad-Darqāwī.

Żoną An-Nāṣiriego był córka jego nauczyciela, Muḥammada ‘Awāda, Butūl. Miał z nią dwóch synów – Maḥammada al-‘Arabiego i Ğaʿfara. Obaj zajmowali się działalnością naukową, obaj byli także poetami.

Maḥammad an-Nāṣirī (1877–1943)³⁶ był *‘alimem* i historykiem. Jeszcze za życia ojca zajmował się redagowaniem i porządkowaniem jego dorobku, prowadził także działalność dydaktyczną w Rabacie, Sali, Tangerze, Āsfi i Aṣ-Ṣuwayrze. Piastował ponadto stanowisko wiceministra sprawiedliwości za czasów sułtana Yūsufa Ibn al-Ḥasana (pan. 1913–1927). Jego publikacje dotyczyły zagadnień literatury, jurysprudencki muzułmańskiej, administracji państwa i historii.

Ğaʿfar an-Nāṣirī (1893–1976)³⁷ był cenionym po dziś dzień historykiem Maroka i poetą. Był człowiekiem dwukulturowym. Wykształcenie muzułmańskie zawdzięczał przede wszystkim swojemu starszemu bratu Maḥammadowi i innym wybitnym uczonym swego czasu, a żyjąc w czasach protektoratu francuskiego posiadał doskonałą znajomość języka francuskiego. Piastował rozmaite ważne stanowiska państwowe, prowadził także działalność dydaktyczną w Sali. Do jego najważniejszych publikacji należy sześciotomowa historia morska Sali i Rabatu³⁸, dwutomowa historia Maroka i Śinqiṭu *Al-Muḥiṭ* oraz biografia Abū Šuʿayba

³⁴ Ğ. i M. an-Nāṣirī, *Al-Istiqṣā*, t. I, 2001, s. XI–XIII.

³⁵ Był jedną ze znacześniejszych postaci życia religijnego i politycznego na przełomie XIX i XX w., por.: S. Bazzaz, *Forgotten Saints. History, Power and Politics in the making of Modern Morocco*, Cambridge Mass. 2010.

³⁶ ‘A. A. Al-Ġirārī, *A’lām al-fikr al-mu’āṣir*, s. 128–129; *Maḥammad al-‘Arabī an-Nāṣirī*, [w:] *Muḡam Al-Bābiṭīn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=5884 [dostęp 15.01.2018].

³⁷ A. Ibn Ğ. an-Nāṣirī, *Tarġamat al-mu’allif*, [w:] Ğ. an-Nāṣirī, *Al-Muḥiṭ bi-al-muḥimm min aḥbār ṣaḥrā’ al-Maġrib wa-Šinqiṭ*, t. I, Ad-Dār al-Bayḍā’ 2015, s. 15–19; ‘A. H. al-Marīnī, *Šā’ir Al-Idwatayn fī al-‘ahd al-Muḥammadi: Ğaʿfar Ibn Aḥmad Ibn Ḥālid an-Nāṣirī*, „Daʿwat al-Ḥaqq” 1412 [1992], nr 146, <http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/7529> [dostęp 8.05.2016]; *Ğaʿfar an-Nāṣirī*, [w:] *Muḡam Al-Bābiṭīn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=1628 [dostęp 13.10.2016].

³⁸ Ğ. an-Nāṣirī, *Salā wa-Ribāṭ al-Faṭḥ. Istūluḥā wa-qarṣanatuta al-ġihādiyya*, Ar-Ribāṭ 2006.